

Pełnomocnictwo w prawie procesowym cywilnym

Przejdź do produktu na ksiegarnia.beck.pl

Rozdział I. Przedstawicielstwo

§ 1. Konstrukcja przedstawicielstwa w prawie cywilnym

I. Zasada autonomii woli stron

Skutki prawne oświadczenia woli z reguły odnoszą się do osób, które wolę wywołania tych skutków oświadczyły, tj. brały udział w danej czynności prawnej¹. W literaturze prawa cywilnego wskazuje się, że tożsamość między osobą, która dokonuje czynności prawnej a osobą, w której sferze prawnej mają powstać skutki tej czynności, jest oczywistą konsekwencją zasady autonomii woli stron w kształtowaniu stosunków prawnych². Zasada autonomii woli oznacza przyznanie podmiotom prawa cywilnego – w granicach i przy spełnieniu przesłanek określonych przepisami prawa – kompetencji do stanowienia, zmiany lub zniesienia uprawnień i obowiązków we własnej sferze prawnej. Autonomia woli stron należy do tradycyjnych zasad prawa cywilnego³. Składają się na nią: swoboda dokonania lub niedokonania pewnej czynności prawnej, dowolność ukształtowania treści tej czynności oraz dopuszczalność wyboru formy czynności, a w zakresie dwustronnych czynności prawnych oraz oświadczeń woli składanych innej osobie – również swoboda w doborze drugiej strony⁴.

¹ R. Longchamps de Bérier, Wstęp do nauki prawa cywilnego, s. 218 i n.; R. Longchamps de Bérier, Zobowiązania, s. 126 i n.

² B. Gawlik, w: System prawa cywilnego, t. I (red. S. Grzybowski), 1985, s. 728 i n.

³ W. Czachórski, Prawo zobowiązań, s. 189 i n. Wskazywano, że w początkach XIX w. zasada swobody umów stała się fundamentem całokształtu przepisów o zobowiązaniach. Autonomia woli jednostki wyraża się najkonsekwentniej przy kształtowaniu zobowiązań umownych.

⁴ Zob. szerzej A. Stelmachowski, Wstęp do teorii, s. 111 i n.; Z. Radwański, K. Mularski, w: System Prawa Prywatnego, t. 2 (red. Z. Radwański, A. Olejniczak), s. 17 i n., Nb 22; S. Grzybowski, w: System prawa cywilnego, t. I (red. S. Grzybowski), 1985, s. 51 i n. Na temat zasady swobody umów, która wynika z zasady autonomii woli zob. W. Czachórski, Prawo zobowiązań, s. 189 i n. Autor zwraca uwagę, że autonomia woli jednostki wyraża się przy kształtowaniu zobowiązań umownych.

W myśl zasady autonomii woli stron, kompetencja do skutecznego dokonania czynności prawnych przysługuje danej osobie w zasadzie tylko względem własnych, prawnie chronionych interesów. W sferze prawa cywilnego każdy podmiot może rozporządzać własnym, a nie cudzym prawem majątkowym, może zaciągać własne zobowiązania o charakterze majątkowym lub niemajątkowym, ale nie może mocą wyłącznie własnej woli nakładać takich obowiązków na inne osoby⁵. W doktrynie wskazano, że pierwotna kompetencja do dokonania czynności prawnej przysługuje wyłącznie tej osobie, w której imieniu i na której rzecz mają powstać wynikające z tej czynności skutki prawne. Osoba ta jest pierwotnie kompetentna właśnie dlatego, że skutki takiej czynności mają dotyczyć jej sfery prawnej. Z zasady autonomii woli stron w kształtowaniu stosunków prawnych wyprowadzono postulat tożsamości między osobą, która dokonuje czynności prawnej, a osobą, która jest recypientem skutków prawnych tej czynności⁶.

Pomimo postulowanej w doktrynie tożsamości w obrocie prawnym częstokroć zachodzi potrzeba zastępstwa przy dokonywaniu czynności prawnych. Sytuacje życiowe niejednokrotnie wymagają, aby skutki prawne zostały wywołane za pośrednictwem oświadczenia innej osoby niż ta, dla której te skutki prawne są przeznaczone⁷. Niemożność osobistego oświadczenia swojej woli może wynikać z przyczyn o charakterze prawnym, m.in. niezdolność do działania spowodowana przejściowym, jak i trwałym ograniczeniem lub brakiem zdolności do działania osób bezpośrednio zainteresowanych (wiek, ubezwłasnowolnienie), typowo organizacyjnych związanych z zakresem prowadzenia działalności gospodarczej przez przedsiębiorców (potrzeba dokonywania ogromnej ilości czynności w tym samym czasie w różnych miejscach) lub z powodów faktycznych (nieobecność, choroba, brak czasu, nieumiejętność, brak kwalifikacji fachowych itp.)⁸.

Podkreśla się, że instytucja przedstawicielstwa niepomrotnie ułatwia obrót prawny, ponieważ zwalnia podmioty od konieczności bezpo-

⁵ B. Gawlik, w: System prawa cywilnego, t. I (red. S. Grzybowski), 1985, s. 728 i n.

⁶ B. Gawlik, w: System prawa cywilnego, t. I (red. S. Grzybowski), 1985, s. 729 i n. Jak wskazał Autor postulat ten nie wyklucza potrzeby ani dopuszczalności ustanowienia kompetencji do dokonywania czynności prawnych w zastępstwie innej osoby i z bezpośrednim skutkiem dla niej. Jednak postulat ten wskazuje, że dopuszczalność zastępstwa nie jest na gruncie zasady autonomii woli zupełnie oczywista, a rozwiązania legislacyjne dotyczące przedstawicielstwa powinny spełniać wymagania, które zapewniałyby spójność wartości aprobowanych w systemie norm regulujących czynności prawne.

⁷ R. Longchamps de Bérier, Wstęp do nauki prawa cywilnego, s. 218 i n.; R. Longchamps de Bérier, Zobowiązania, s. 126 i n.

⁸ R. Longchamps de Bérier, Zobowiązania, s. 126 i n.; B. Gawlik, w: System prawa cywilnego, t. I (red. S. Grzybowski), 1985, s. 729 i n.

średniego uczestniczenia w czynnościach prawnych ich dotyczących⁹. Podobną funkcję pełnią również inne instytucje prawne, jednak różnią się one przyjętą konstrukcją prawną¹⁰. W literaturze prawa cywilnego wskazywano, że potrzebie zastępstwa można zadośćuczynić w trojaki sposób. Za pomocą posłańca, który oświadcza cudzą wolę, pośredniczy w zakomunikowaniu adresatowi woli powziętej przez zainteresowanego, zastępcy pośredniego, który oświadcza swoją wolę we własnym imieniu, lecz na cudzy rachunek, lub przedstawiciela, który oświadcza własną wolę w imieniu osoby zainteresowanej¹¹. Przy dwóch pierwszych sposobach skutki prawne oświadczenia woli dotyczą bezpośrednio tego, kto wolę powziął i oświadczył, czy to działając przez posłańca czy jako zastępca pośredni, czyli zgodnie z ogólnymi przepisami o oświadczeniach woli. W odróżnieniu od pozostałych konstrukcji prawnych, wyłącznie instytucja przedstawicielstwa charakteryzuje się tym, że oświadczenie woli jednej osoby odnosi skutek bezpośrednio w sferze prawnej drugiej osoby (reprezentowanego)¹².

II. Prawna regulacja przedstawicielstwa

W doktrynie prawa cywilnego można wyróżnić wiele definicji przedstawicielstwa. Najbardziej rozpowszechnioną, jeszcze w okresie przedwojennym, definicją tego pojęcia jest określenie przedstawicielstwa jako działania w cudzym imieniu ze skutkiem prawnym dla osoby reprezentowanej¹³. Podczas obowiązywania Kodeksu zobowiązań¹⁴ istotę przedstawicielstwa określał art. 93 § 2 KZ, stanowiąc, że przed-

⁹ Z. Radwański, *Zarys części ogólnej*, s. 223 i n.

¹⁰ M. Pazdan, w: *Kodeks cywilny*, t. I (red. K. Pietrzykowski), 2020, art. 95, Nb 4, s. 434 i n. Wśród funkcji, które należy odróżnić od przedstawiciela, wymienia się zastępcę pośredniego, posłańca, organ osoby prawnej, osobę, której powierzono wypełnienie dokumentu podpisanego *in blanco*, pomocnika przy dokonaniu czynności prawnej, osobę wykonującą czynności faktyczne za kogo innego, osobę prowadzącą cudzą sprawę bez zlecenia.

¹¹ Zob. szerzej J. Fabian, *Pełnomocnictwo*, s. 14 i n.; R. Longchamps de Bérier, *Wstęp do nauki prawa cywilnego*, s. 219 i n.; por. Z. Radwański, *Zarys części ogólnej*, s. 224 i n. Autor, oprócz posłańca i zastępcy pośredniego, wskazuje również organ osoby prawnej, powiernika, osoby faktycznie tylko pomagające oraz wykonujące pewne czynności faktyczne w zastępstwie innego podmiotu.

¹² R. Longchamps de Bérier, *Zobowiązania*, s. 126 i n.; J. Fabian, *Pełnomocnictwo*, s. 14 i n.

¹³ R. Longchamps de Bérier, *Zobowiązania*, s. 126 i n.; Z. Radwański, *Zarys części ogólnej*, s. 223 i n.

¹⁴ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 27.10.1933 r. – Kodeks zobowiązań (Dz.U. z 1933 r. Nr 82, poz. 598 ze zm.). Uchylony przez ustawę z 23.4.1964 r. – Przepisy wprowadzające Kodeks cywilny (Dz.U. z 1964 r. Nr 16, poz. 94 ze zm.), Kodeks zobowiązań utracił moc obowiązującą 1.1.1965 r.

stawiciel, który zawiera umowę w granicach swego umocowania, zobowiązuje reprezentowanego i nabywa dlań prawa bezpośrednio. Przepisy o przedstawicielstwie – zgodnie z ówczesnie obowiązującą regulacją art. 103 KZ – stosowano także do jednostronnych oświadczeń woli, złożonych lub odebranych przez przedstawiciela.

Czynność prawna dokonywana przez przedstawiciela w granicach jego upoważnienia, zwanego umocowaniem, rodzi skutki prawne bezpośrednio dla reprezentowanego. Umocowanie może obejmować zarówno upoważnienie do składania oświadczeń woli (tzw. przedstawicielstwo czynne), jak i upoważnienie do odbierania oświadczeń (tzw. przedstawicielstwo bierne)¹⁵. Podział przedstawicielstwa na czynne i bierne znany był polskiej myśli prawniczej jeszcze przed uchwaleniem Kodeksu zobowiązań¹⁶. Choć w piśmiennictwie wielokrotnie posługiwano się pojęciami zastępstwa czynnego i biernego, podstawa normatywna dla wskazanego rozróżnienia pojawiła się dopiero wraz z wejściem w życie Kodeksu cywilnego¹⁷.

Obecnie instytucję przedstawicielstwa regulują przepisy Księgi pierwszej Tytułu IV Działu VI o nazwie Przedstawicielstwo w art. 95–109⁸ KC. Zgodnie z art. 95 § 1 KC, z zastrzeżeniem wyjątków w ustawie przewidzianych albo wynikających z właściwości czynności prawnej, można dokonać czynności prawnej przez przedstawiciela. Czynność prawna dokonana przez przedstawiciela w granicach umocowania pociąga za sobą skutki bezpośrednio dla reprezentowanego (art. 95 § 2 KC). Tę postać przedstawicielstwa, w której przedstawiciel składa oświadczenie woli w imieniu reprezentowanego, nazywa się przedstawicielstwem czynnym. Jeżeli przedstawiciel odbiera w imieniu reprezentowanego oświadczenie woli złożone przez inną osobę, mówimy o przedstawicielstwie biernym. W myśl art. 109 KC przepisy o przedstawicielstwie czynnym stosuje się odpowiednio do przedstawicielstwa biernego. Cechą wspólną obu postaci przedstawicielstwa jest to, że skutki złożonego lub odebranego przez przedstawiciela oświadczenia woli realizują się bezpośrednio w osobie reprezentowanego¹⁸.

¹⁵ R. Longchamps de Bérier, *Zobowiązania*, s. 127 i n.; J. Wiszniewski, *Zarys prawa cywilnego*, s. 163 i n.

¹⁶ R. Longchamps de Bérier, *Wstęp do nauki prawa cywilnego*, s. 219–220.

¹⁷ Przedstawicielstwo bierne zostało uregulowane w art. 109 KC, zgodnie z którym przepisy działu niniejszego (przedstawicielstwo) stosuje się odpowiednio w przypadku, gdy oświadczenie woli ma być złożone przedstawicielowi.

¹⁸ A. Wolter, *Prawo cywilne*, s. 276 i n.

III. Przesłanki skuteczności działania przedstawiciela

Przedstawiciel kształtuje w drodze czynności prawnej stosunek prawny, którego stroną nie jest on, lecz osoba nieuczestnicząca w dokonaniu tej czynności prawnej (reprezentowany). Można powiedzieć, że przedstawiciel wykonuje cudze prawa podmiotowe lub obowiązki¹⁹. Aby jednak działanie przedstawiciela było skuteczne, musi spełniać określone wymagania. W doktrynie wskazuje się, że zachowanie przedstawiciela tylko wtedy wywoła skutki prawne bezpośrednio dla reprezentowanego, jeżeli przedstawiciel ma umocowanie i działa w jego granicach, ma zdolność do reprezentowania, działa w imieniu reprezentowanego, umocowanie dotyczy dokonania czynności prawnej, a nie innych zachowań, ponadto ta czynność prawna jest tego rodzaju, że może jej dokonać przedstawiciel²⁰. Przedstawiciel ustawowy musi mieć pełną zdolność do czynności prawnych²¹. Pełnomocnikiem zaś może być zarówno osoba prawna²², jak i osoba fizyczna, posiadająca ograniczoną zdolność do czynności prawnych²³.

Zakres oraz granice umocowania są uzależnione od jego źródła. Granice umocowania mogą określać właściwe przepisy prawa dotyczące ustanowienia przedstawiciela (np. prawa rodzinnego i opiekuńczego), statuty (w przypadku przedstawicieli statutowych osób prawnych), a w wypadku, gdy działanie przedstawiciela opiera się na oświadczeniu woli reprezentowanego, treść udzielonego pełnomocnictwa²⁴. Działanie bez umocowania lub przekraczające jego granice jest w zasadzie

¹⁹ Z. Radwański, Zarys części ogólnej, s. 223 i n.

²⁰ A. Wolter, Prawo cywilne, s. 278 i n.; M. Pazdan, w: System Prawa Prywatnego, t. 2 (red. Z. Radwański, A. Olejniczak), 2019, s. 608 i n.; M. Pazdan, w: Kodeks cywilny, t. I (red. K. Pietrzykowski), 2020, art. 95, Nb 5, s. 435 i n.; podobnie R. Longchamps de Bérier, Zobowiązania, s. 128 i n.; S. Szer, Prawo cywilne, s. 387 i n.; Z. Radwański, Zarys części ogólnej, s. 225 i n. Do warunków skutecznego działania w charakterze przedstawiciela zalicza się takie okoliczności, jak: czynność prawna powinna być dokonywana przez przedstawiciela, który ma zdolność do reprezentowania, przedstawiciel powinien działać w granicach umocowania, a także podejmować czynności w imieniu reprezentowanego.

²¹ Zob. szerzej M. Pazdan, w: System Prawa Prywatnego, t. 2 (red. Z. Radwański), 2008, s. 501 i n.

²² Uchw. SN(7) – zasada prawna z 23.9.1963 r., III CO 42/63, OSN 1965, Nr 2, poz. 22. Sąd Najwyższy wskazał, że z przepisów cywilnego prawa materialnego wynika, że – *lege non distinguente* – osoba prawna może być pełnomocnikiem. Pełnomocnikiem można ustanowić zarówno osobę fizyczną, jak i osobę prawną.

²³ Zgodnie z art. 100 KC, okoliczność, że pełnomocnik jest ograniczony w zdolności do czynności prawnych, nie ma wpływu na ważność czynności dokonanej przez niego w imieniu mocodawcy.

²⁴ R. Longchamps de Bérier, Uzasadnienie projektu, s. 126 i n.; I. Rosenblüth, w: J. Korzonek, I. Rosenblüth, Kodeks zobowiązań. t. I, art. 93, s. 228 i n.

działaniem bezskutecznym, bez potwierdzenia czynności przez reprezentowanego nie wiąże osoby, w której imieniu rzekomo nastąpiło²⁵. Jeżeli rzekomy pełnomocnik zawrze umowę w cudzym imieniu, ważność tej umowy zależy od jej potwierdzenia przez osobę, w której imieniu umowa została zawarta (art. 103 § 1 KC). Jednostronna czynność prawna dokonana w cudzym imieniu, bez umocowania lub z przekroczeniem jego zakresu jest natomiast nieważna (art. 104 KC).

Czynność prawna dokonana przez przedstawiciela wywołuje skutki prawne bezpośrednio w sferze reprezentowanego tylko wtedy, gdy przedstawiciel działa w imieniu reprezentowanego. Trafnie wskazał *Zbigniew Radwański*, że dla zrozumienia instytucji przedstawicielstwa podstawowe znaczenie ma pojęcie „działania w cudzym imieniu”. Polega ono na tym, że przedstawiciel dokonuje czynności prawnej, która pociąga za sobą bezpośrednio konsekwencje dla innej osoby, czyli podmiotu reprezentowanego²⁶. Z zachowania przedstawiciela musi wynikać rola, w jakiej on występuje²⁷. Działanie w cudzym imieniu może być wyraźne lub wyjątkowo dorozumiane, np. w wypadku podejmowania czynności w imieniu dziecka przez jednego z rodziców jako przedstawiciela ustawowego²⁸.

Prawo z reguły nie przewiduje ograniczeń w dokonywaniu czynności prawnych za pomocą osoby trzeciej²⁹. Przepis art. 95 KC wyraża zasadę dopuszczalności podejmowania czynności prawnych przez przedstawiciela, jednocześnie zastrzega istnienie wyjątków. Wyjątki te mogą wynikać z ustawy lub z właściwości czynności prawnej. Chociaż przepisy prawa zobowiązań, uregulowane w księdze trzeciej Kodeksu cywilnego, nie przewidują ograniczeń w zakresie działania przez przedstawi-

²⁵ *A. Wolter*, Prawo cywilne, s. 278 i n.

²⁶ *Z. Radwański*, Zarys części ogólnej, s. 223 i n.

²⁷ Przedstawiciel nie musi wymieniać z imienia i nazwiska osoby, w której imieniu działa, lecz wystarczy, że osoba ta jest dla osoby trzeciej rozpoznawalna w świetle zachowania się przedstawiciela lub dzięki kontekstowi sytuacyjnemu, w którym to zachowanie następuje, zarazem zaś z okoliczności tych wynika, iż czynność prawna dokonana jest w imieniu owej osoby (reprezentowanego); zob. *B. Gawlik*, w: System prawa cywilnego, t. I (red. *S. Grzybowski*), 1985, s. 760 i n.; *M. Pazdan*, w: System Prawa Prywatnego, t. 2 (red. *Z. Radwański*), 2008, s. 505 i n.

²⁸ To samo dotyczy ekspedientów w sklepach, osoby obsługujące kasy biletowe przewoźników, kin, teatrów, stadionów itp. *R. Longchamps de Bérier*, Zobowiązania, s. 128 i n.; *M. Pazdan*, w: System Prawa Prywatnego, t. 1 (red. *M. Safjan*), s. 1092 i n.

²⁹ *A. Wolter*, Prawo cywilne, s. 280 i n.; *M. Pazdan*, w: System Prawa Prywatnego, t. 2 (red. *Z. Radwański*), 2008, s. 507 i n. Do wyjątków należy sporządzenie, odwołanie testamentu, uznanie dziecka nie może nastąpić przez przedstawiciela ustawowego ojca niemającego pełnej zdolności do czynności prawnych, udział członka spółdzielni w walnym zgromadzeniu, zawarcie małżeństwa za pośrednictwem przedstawiciela ustawowego lub pełnomocnika.

ciela, jednak w innych działach prawa cywilnego są pewne czynności prawne, w których strony muszą brać udział osobiście, np. sporządzenie testamentu (art. 944 KC)³⁰. Przepisy części ogólnej Kodeksu cywilnego znajdują zastosowanie także do innych działów prawa cywilnego, stąd użyte w art. 95 KC sformułowanie „z zastrzeżeniem wyjątków w ustawie przewidzianych albo wynikających z właściwości czynności prawnej”³¹.

Na gruncie obowiązujących przepisów w doktrynie wyrażono również pogląd, że dwie właściwości są wystarczające, a zarazem konieczne dla uznania danej osoby za przedstawiciela: działanie w cudzym imieniu oraz kompetencja do takiego działania (umocowanie). Jeżeli przedstawiciel dokonuje czynność prawną w imieniu reprezentowanego, a działanie to mieści się w granicach przysługującej mu kompetencji, tj. w granicach umocowania, to skutki prawne danej czynności aktualizują się bezpośrednio w sferze prawnej reprezentowanego³². Na tej podstawie przyjęto, że przedstawicielstwo polega na tym, że czynności prawnej dokonuje jedynie osoba, tzw. przedstawiciel, w imieniu innej osoby, zwanej reprezentowanym, oraz że czynność prawna dokonana przez przedstawiciela w granicach umocowania pociąga za sobą skutki bezpośrednio w sferze prawnej reprezentowanego³³.

§ 2. Ewolucja instytucji przedstawicielstwa

Konstrukcja przedstawicielstwa podlegała długiemu procesowi ewolucji. W prawie rzymskim rządziła zasada wynikająca z zasady autonomii woli, zgodnie z którą skutki czynności prawnej mogą odnosić się tylko do stron, które w nich brały udział. Dokonanie czynności nie osobiście, lecz przez przedstawiciela nie było znane³⁴. Osiągnięcie określonych skutków prawnych na skutek działania zastępcy mogło mieć miejsce tylko w wyniku dwóch następujących po sobie czynności prawnych. Bez względu na to, że dana osoba występowała w zastępstwie innej

³⁰ Zob. szerzej *M. Pazdan*, w: System Prawa Prywatnego, t. 1 (red. *M. Safjan*), s. 1092 i n.; *M. Pazdan*, w: System Prawa Prywatnego, t. 2 (red. *Z. Radwański*), 2008, s. 507 i n.

³¹ Również wyrażenie „o ile ustawa inaczej nie stanowi” użyte w art. 93 § 1 KZ.

³² *B. Gawlik*, w: System prawa cywilnego, t. I (red. *S. Grzybowski*), 1985, s. 730 i n.

³³ *S. Szer*, Prawo cywilne, s. 381 i n.; *M. Pazdan*, w: Kodeks cywilny, t. I (red. *K. Pietrzykowski*), 2020, art. 95, Nb 1, s. 432 i n.

³⁴ *W. Ludwiczak*, Umowa zlecenia, s. 8 i n. Tak jeszcze w prawie rzymskim, we wczesnym średniowieczu. Jak wskazał Autor, dla umysłów ludzi na prymitywnym szczeblu rozwojowym niedostępna była zasada, że przez czynność między osobami A i C osoba trzecia B stawała się uprawniona i zobowiązana w stosunku do C.

osoby, czynność prawna dokonana z jej udziałem wywoływała skutki wyłącznie w jej sferze prawnej. Dopiero na skutek następnej czynności prawnej (cesji) między przedstawicielem a reprezentowanym, mającej na celu przejście z przedstawiciela praw uzyskanych z mocy tej czynności na rzecz mocodawcy, „zastępowany” osiągał zamierzone skutki prawne. Było to tzw. przedstawicielstwo pośrednie, ponieważ skutki czynności prawnej dotyczyły osoby, która choć była zastępcą innego podmiotu, występowała sama jako strona tej czynności i dopiero w wyniku następnej czynności prawnej wspomniane skutki prawne przechodziły na osobę reprezentowaną³⁵.

Wywiedziona z prawa rzymskiego, ugruntowana tożsamość między osobą, która dokonuje czynności prawnej, a osobą, w której sferze prawnej mają powstać skutki tej czynności, była bardzo długo utrzymywana w innych porządkach prawnych. Stan ten znacznie komplikował obrót gospodarczy. Wraz z intensywnym rozwojem handlu zagranicznego w XVII w. w Niemczech oraz we Francji zaczęły kształtować się podstawy instytucji przedstawicielstwa bezpośredniego³⁶. Zgodnie z założeniami tej instytucji, czynność prawna dokonana przez przedstawiciela w granicach umocowania pociągała za sobą wprost (bezpośrednio) skutki dla reprezentowanego. Przedstawicielstwo bezpośrednie podlegało rozwojowi i dziś występuje powszechnie jako podstawowa instytucja w porządkach prawnych na całym świecie. Zanim jednak stała się powszechnie przyjęta, dawniejsze kodeksy cywilne, obowiązujące na obszarze państwa polskiego w okresie zaborów i jeszcze przez pewien czas po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, nie zawierały odrębnych przepisów o przedstawicielstwie.

Wprawdzie kodyfikacje obowiązujące w Austrii i Francji zawierają regulację umowy pełnomocnictwa, jednak na gruncie tych porządków prawnych nie odróżniano umocowania do działania w cudzym imieniu od zlecenia, łącząc te czynności prawne w jedną całość³⁷. Charakterystyczne jest pod tym względem stanowisko prawa austriackiego. Austriacki Kodeks cywilny³⁸ reguluje kontrakt pełnomocnictwa w § 1002–1033 ABGB. Instytucje zlecenia i pełnomocnictwa zostały w nim nie tylko połączone, ale i po części pomieszane³⁹. Ustawa posługuje się pojęciem

³⁵ S. Szer, *Prawo cywilne*, s. 384 i n.

³⁶ W. Ludwiczak, *Umowa zlecenia*, s. 14 i n. Początkowo związane ze zleceniem w kodeksach cywilnych okresu kapitalizmu przemysłowego, tzn. w kodeksach francuskim, austriackim oraz w Pruskim prawie krajowym.

³⁷ L. Domański, *Instytucje kodeksu zobowiązań*, s. 453 i n.; A. Szpunar, *Udzielenie pełnomocnictwa*, s. 20 i n.

³⁸ Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch, dalej jako: ABGB. Regulacja ta weszła w życie z dniem 1.1.1812 r.

³⁹ Por. § 1002 i n. ABGB.

„*Bevollmächtigungsvertrag*”, tj. umowa pełnomocnictwa, nie rozróżniając między stosunkiem wewnętrznym i zewnętrznym⁴⁰.

Podobnie przedstawia się regulacja w prawie francuskim. Kodeks Napoleona zawiera szczegółowe przepisy o pełnomocnictwie (*le mandat ou procuration*), wyłożone w tytule XIII księgi III (art. 1984–2010), przy czym miesza pojęcia zlecenia (*mandat*) z pojęciem umocowania (*procuration*) do działania w cudzym imieniu. Postanowienie art. 1984 Code civil wprowadzie identyfikuje zlecenie (*mandat*) z pełnomocnictwem (*procuration*), ale nie wiąże tych dwóch instytucji, przeciwnie – uważa je za jedną instytucję⁴¹. Nauka francuska i austriacka dążyły jednak do rozdzielenia pojęć mandatu-zlecenia oraz pełnomocnictwa, uwalniając się od terminologii ustawowej. Podkreśla się, że różnica między tymi dwoma doktrynami polega na tym, że nauka francuska nie potrafiła w pełni doprowadzić do rozdziału tych instytucji. Przedstawiciele doktryny francuskiej stworzyli ogólne pojęcie przedstawicielstwa (*representation*), którego znaczenie wykracza poza zakres umowy zlecenia (*mandat*). Nauka austriacka natomiast instytucje te rozdziela, pozostając niewątpliwie pod wpływem doktryny niemieckiej i niemieckiego kodeksu cywilnego⁴².

Z unormowań państw zaborczych jedynie niemiecki kodeks cywilny, tj. BGB⁴³ ściśle odróżniał zastępstwo (*Vertretung*) od umocowania (*Vertretungsmacht*) i od umowy zlecenia (*Auftrag*)⁴⁴. Przepisy o zastępstwie i pełnomocnictwie zostały umieszczone w części ogólnej BGB w księdze I (§ 164–181 BGB)⁴⁵, natomiast umowa zlecenia jest uregulowana oddzielnie w § 662–676 BGB. Działanie w cudzym imieniu może mieć miejsce we wszelkich stosunkach prawa, o ile ustawa tego nie zabrania. Niemiecki Kodeks cywilny jako zastępstwo określa działanie w imieniu zastępowanego (*Vertretene*) z bezpośrednim skutkiem dla niego oraz przeciw niemu niezależnie od tego, czy wynika to wprost z treści takiego oświadczenia, czy okoliczności wskazują, że dane oświadczenie powinno być dokonane w jego imieniu (§ 164 BGB)⁴⁶.

⁴⁰ Nazwa ta zawiera w sobie sprzeczność. Pierwszy jej człon (*Bevollmächtigung*) wskazuje na jednostronne oświadczenie woli, jakim jest pełnomocnictwo. Druga część składowa (*Vertrag*) wyraźnie określa czynność jako dwustronną; zob. *W. Ludwiczak*, Umowa zlecenia, s. 15.

⁴¹ *S. Grzybowski*, Recenzja pracy J. Fabiana, s. 276 i n.

⁴² *S. Grzybowski*, Recenzja pracy J. Fabiana, s. 277 i n.

⁴³ Bürgerliches Gesetzbuch, dalej jako: BGB. Regulacja ta weszła w życie z dniem 1.1.1900 r.

⁴⁴ *L. Domański*, Instytucje kodeksu zobowiązań, s. 453 i n.

⁴⁵ Titel 5 Vertretung und Vollmacht BGB (§ 164–181 BGB).

⁴⁶ Zgodnie z § 164 ust. 1 BGB: Eine Willenserklärung, die jemand innerhalb der ihm zustehenden Vertretungsmacht im Namen des Vertretenen abgibt, wirkt unmittelbar für und gegen den Vertretenen. Es macht keinen Unterschied, ob

Pojęcie umocowania rozumiane jest jako uprawnienie do zastępstwa, możliwość prawna działania w cudzym imieniu wynikająca z przepisów ustawy lub z woli reprezentowanego. Pełnomocnictwo (*Vollmacht*) zaś jest czynnością prawną, upoważniającą zastępcę do działania w imieniu zastąpionego. Takie ukształtowanie instytucji przedstawicielstwa (zastępstwa) oraz rozdział regulacji tej instytucji od umowy zlecenia nastąpiło pod wpływem zapatrywań *P. Labanda* wyrażonych w drugiej połowie XIX w., w których oderwano pełnomocnictwo od zlecenia⁴⁷. Jest rzeczą znamionną, że wszystkie kodeksy XX w. poszły wzorem prawa niemieckiego⁴⁸. Nowoczesne kodeksy osobno normują przedstawicielstwo, które działa na zewnątrz (tj. wobec osób trzecich) oraz umowę zlecenie, rodzącą wzajemne zobowiązania w stosunku wewnętrznym⁴⁹.

W trakcie prac Komisji Kodyfikacyjnej nad jednolitą regulacją prawa zobowiązań przyjęto, że Kodeks zobowiązań, zgodnie z nowoczesną teorią i za wzorem rozwiązań znanych w prawie niemieckim, szwajcarskim i projektu francusko-włoskiego, normuje osobno przedstawicielstwo jako działanie prawne ze skutkiem dla reprezentowanego wobec osób trzecich, określającego jego warunki i skutki, a osobno umowę zlecenia jako umowę rodzącą zobowiązania między stronami⁵⁰. Wraz z wejściem w życie Kodeksu zobowiązań zlecenie (art. 498–516 KZ) i pełnomocnictwo (art. 93–103 KZ) stały się według polskiego prawa niezależnymi, odrębnymi instytucjami. Zwracano uwagę, że chociaż z reguły zlecenie, dotyczące czynności prawnej, obejmuje umocowanie do dokonania czynności w imieniu dającego zlecenie (art. 499 KZ), może jednak istnieć zlecenie bez pełnomocnictwa, jeżeli osoba, której zlecono czynność prawną ma wobec osób trzecich działać we własnym imieniu⁵¹. Częściej jeszcze pełnomocnictwo istnieje bez zlecenia, gdy pełnomocnik ma je-

die Erklärung ausdrücklich im Namen des Vertretenen erfolgt oder ob die Umstände ergeben, dass sie in dessen Namen erfolgen soll.

⁴⁷ Zob. szerzej *P. Laband*, *Die Stellvertretung*, t. 10, s. 183 i n. W rozprawie *P. Laband* zajął stanowisko, że pełnomocnictwo może istnieć bez zlecenia i zlecenie bez pełnomocnictwa, zlecenie nie jest jedynym stosunkiem prawnym, na jakim może się opierać pełnomocnictwo, a także że pełnomocnictwo może powstać bez żadnego stosunku wewnętrznego. *P. Laband* uważany jest za autora tezy o całkowitej niezależności pełnomocnictwa od stosunku podstawowego.

⁴⁸ W tym regulacja prawa szwajcarskiego i włoskiego; zob. szerzej *A. Szpunar*, *Udzielenie pełnomocnictwa*, s. 21 i n., który wskazuje na art. 32 szwajc. pr. obl., art. 1387 włoskiego KC.

⁴⁹ *W. Müller-Freienfels*, *Die Vertretung*, s. 2 i n.; *A. Szpunar*, *Udzielenie pełnomocnictwa*, s. 21 i n.

⁵⁰ *I. Rosenblüth*, w: *J. Korzonek, I. Rosenblüth*, *Kodeks zobowiązań*, t. I, art. 93, s. 228 i n.

⁵¹ Np. komis regulowany ówczesnie w art. 581 Kodeksu handlowego, dalej jako: KH.

dy nie uprawnienie do reprezentowania innej osoby, a nie przyjął zobowiązania do dokonania określonych czynności dla dającego zlecenie⁵².

W konsekwencji Kodeks zobowiązań, podobnie jak niemiecki Kodeks cywilny, zawierał odrębne przepisy o przedstawicielstwie (art. 93–103 KZ)⁵³ oraz o umowie zlecenia, której regulacja znajdowała się w art. 498–516 KZ. Wskazano, że pierwotny tytuł rozdziału „zastępstwo” zamieniono na określenie „przedstawicielstwo”, czyli reprezentacja, pod wpływem projektu Kodeksu zobowiązań i umów przygotowanego przez Komitet francusko-włoski⁵⁴. Jednocześnie w Kodeksie zobowiązań wprowadzono rozróżnienie pojęć zastępcy i przedstawiciela. Zastępcą (substytutem) nazwano osobę, która podstawia się w miejsce kogo innego i działa za niego, a nie w imieniu i na rzecz tegoż. Przedstawicielem zaś określono tego, kto działając osobiście działa w imieniu i w interesie kogo innego, nie podstawiając się w jego miejsce⁵⁵.

Takie rozróżnienie między zastępcą a przedstawicielem nie zostało przyjęte w nowym Kodeksie cywilnym z 1964 r. Obowiązujące przepisy Księgi pierwszej Tytułu IV Działu VI w art. 95–109⁸ KC normują instytucję przedstawicielstwa, w tym instytucję pełnomocnictwa (art. 98–109 KC) oraz prokury (art. 109¹–109⁸ KC). Brakuje jednak na gruncie obecnej regulacji legalnej definicji takich pojęć, jak przedstawicielstwo, przedstawiciel, pełnomocnik. W art. 96 KC wyróżniono jedynie przedstawicielstwo z woli reprezentowanego (pełnomocnictwo) i niewynikające z tej woli, lecz z innych zdarzeń prawnych (przedstawicielstwo ustawowe). Analizą oraz szerszym opracowaniem wskazanych pojęć z zakresu przedstawicielstwa zajęła się szczegółowo nauka prawa cywilnego w licznych opracowaniach.

⁵² I. Rosenblüth, w: J. Korzonek, I. Rosenblüth, Kodeks zobowiązań, t. I, art. 93, s. 225 i n.

⁵³ Przy czym o przedstawicielstwie traktowały art. 93 i 94 KZ, a o pełnomocnictwie art. 95–103 KZ.

⁵⁴ L. Domański, Instytucje kodeksu zobowiązań, s. 454 i n. Projekt zawierał również szczególne przepisy o przedstawicielstwie (*de la représentation*), zawarte w art. 30–37, a umowę zlecenia uregulowano w art. 566–587.

⁵⁵ L. Domański, Instytucje kodeksu zobowiązań, s. 454 i n.

§ 3. Rodzaje przedstawicielstwa

I. Dychotomiczny podział przedstawicielstwa

Przepisy Kodeksu cywilnego wyróżniają dwa rodzaje przedstawicielstwa w zależności od źródła umocowania⁵⁶. Zgodnie z art. 96 KC, umocowanie do działania w cudzym imieniu może opierać się na ustawie (przedstawicielstwo ustawowe) albo na oświadczeniu reprezentowanego (pełnomocnictwo). W pełnomocnictwie źródłem umocowania jest oświadczenie woli reprezentowanego zwanego mocodawcą, natomiast w wypadku przedstawicielstwa ustawowego źródłem umocowania są inne zdarzenia prawne niż czynność prawna reprezentowanego⁵⁷. Wobec tego, że pojęcie przedstawiciela ustawowego obejmuje osoby o różnym statusie prawnym, pełniące różnorodne funkcje⁵⁸, w doktrynie wyrażono pogląd, zgodnie z którym definicja przedstawiciela ustawowego może być tylko negatywna. Według tego zapatrywania przedstawicielami ustawowymi są wszystkie osoby, których umocowanie nie jest oparte na woli reprezentowanego⁵⁹.

W doktrynie kwestionowano jednak ustawy dychotomiczny podział. Niektórzy autorzy wyróżniali, obok przedstawicieli ustawowych i pełnomocników, trzecią kategorię przedstawicieli statutowych, których umocowanie wynika ze statutów osób prawnych⁶⁰. Ich zdaniem moc działania w charakterze przedstawiciela może być oparta nie tylko na woli reprezentowanego albo na ustawie, lecz także na postanowieniach statutu osób prawnych⁶¹. Zaliczanie organów osoby prawnej do zastępców jest uzasadnione tym, że organ osoby prawnej, chociaż w pewnym względzie stanowi jej część, to osoba będąca piastunem organu jest inną osobą niż osoba prawna⁶². Przy zastępstwie ustawowym

⁵⁶ *J. Fabian*, Pełnomocnictwo, s. 17 i n.; *Z. Radwański*, Zarys części ogólnej, s. 226 i n.; *B. Gawlik*, w: System prawa cywilnego, t. I (red. *S. Grzybowski*), 1985, s. 736 i n.

⁵⁷ *Z. Radwański*, Zarys części ogólnej, s. 226 i n.; *B. Gawlik*, w: System prawa cywilnego, t. I (red. *S. Grzybowski*), 1985, s. 736 i n.

⁵⁸ Sporny status mają takie osoby m.in. jak wykonawca testamentu, kapitan statku morskiego, syndyk masy upadłościowej, zarządca przymusowy zob. *J. Fabian*, Pełnomocnictwo, s. 20 i n.

⁵⁹ *A. Szpunar*, Stanowisko prawne pełnomocnika, s. 60 i n.; *J. Fabian*, Pełnomocnictwo, s. 18 i n.; *A. Szpunar*, Udzielenie pełnomocnictwa, s. 22 i n.

⁶⁰ *R. Longchamps de Bérier*, Zobowiązania, s. 128 i n.

⁶¹ Zob. *I. Rosenblüth*, w: *J. Korzonek, I. Rosenblüth*, Kodeks zobowiązań, t. I, art. 93, s. 228 i n., w którym przywołano motywy Komisji Kodyfikacyjnej do ostatecznego Kodeksu zobowiązań w opracowaniu *R. Longchamps de Bériera*.

⁶² *R. Longchamps de Bérier*, Wstęp do nauki prawa cywilnego, s. 223 i n. Jakkolwiek Autor zauważa, że stosunek organu osoby prawnej do tej osoby, tak jak do osób trzecich wykazuje wiele podobieństwa do stanowiska zastępcy w technicznym znaczeniu.

(względnie statutowym) moc zastępstwa lub kompetencja organu *ipso iure* łączy się z przewidzianym w ustawie lub statucie stanem faktycznym lub stosunkiem prawnym, powstaje i gaśnie razem z tym stanem faktycznym lub stosunkiem prawnym. Zakres mocy zastępstwa jest tu ściśle określony przez ustawę względnie statut⁶³.

Wobec przyjęcia w polskim porządku prawnym teorii organu podział przedstawicielstwa uwzględniający tzw. przedstawicielstwo statutowe trzeba uznać za nieaktualny w obowiązującym stanie prawnym⁶⁴. Przedstawiciela osoby prawnej należy odróżnić od organu osoby prawnej. Organ osoby prawnej składa się z jednej lub wielu osób fizycznych, które mocą odpowiednich przepisów i postanowień wewnętrznych, powołane są do kształtowania i urzeczywistniania jej woli. Przedstawicielem osoby prawnej jest zaś prokurent lub radca prawny występujący jako pełnomocnik osoby prawnej. Zgodnie z przyjętą w art. 38 KC teorią organu, osoba prawna działa przez swoje organy w sposób przewidziany w ustawie i w opartym na niej statucie. Tym samym, działania osób fizycznych w charakterze organu osoby prawnej uważa się za działania samej osoby prawnej⁶⁵.

Według przyjętej teorii organu nie mamy tutaj do czynienia z przedstawicielstwem. W razie samodzielnego działania jedynego członka zarządu występuje w obrocie prawnym sama osoba prawna, a nie jej przedstawiciel. Za wyrządzoną przez członka zarządu szkodę przy dokonywaniu tej czynności odpowiedzialność można przypisać osobie prawnej, a poszkodowany będzie mógł dochodzić naprawienia powstałej szkody od tej osoby prawnej. Oświadczenia woli złożone przez organ osoby prawnej, uważa się za oświadczenie samej osoby prawnej⁶⁶. Teoria organów ma również zastosowanie do działania ułomnych osób prawnych. Ponadto teoria organów służy objaśnieniu innych zagadnień, m.in. zdolności do czynności prawnych osób prawnych, dobrej lub złej wiary, odpowiedzialności deliktowej osób prawnych, a także może służyć do oceny czynności procesowych podejmowanych przez osoby prawne w postępowaniu cywilnym⁶⁷.

W obecnym stanie prawnym przedstawicielstwo jest pojęciem nadrzędnym, obejmuje dwa rodzaje: przedstawicielstwo ustawowe i pełno-

⁶³ R. Longchamps de Brier, Wstęp do nauki prawa cywilnego, s. 223 i n.

⁶⁴ Słusznie wskazano w doktrynie, że w świetle uchwalonych przepisów prawa cywilnego zagadnienie to zostało legislacyjnie rozstrzygnięte na korzyść teorii organu; zob. J. Fabian, Pełnomocnictwo, s. 18 i n.

⁶⁵ J. Wiszniewski, Zarys prawa cywilnego, s. 164 i n.; A. Nawojka-Fahrenheit, Reprezentacja podmiotów, s. 67 i n.

⁶⁶ A. Nawojka-Fahrenheit, Reprezentacja podmiotów, s. 68 i n.

⁶⁷ Z. Radwański, Zarys części ogólnej, s. 149 i n.; A. Nawojka-Fahrenheit, Reprezentacja podmiotów, s. 68 i n.

mocnictwo⁶⁸. Źródłem przedstawicielstwa może być ustawa, orzeczenie sądowe lub wola reprezentowanego. Umocowanie do działania w cudzym imieniu oparte na przepisie ustawy lub na orzeczeniu sądowym ma nazwę przedstawicielstwa ustawowego, oparte zaś na oświadczeniu woli reprezentowanego ma nazwę pełnomocnictwa⁶⁹. Przedstawiciel ustawy może być ustanowiony bądź bezpośrednio przez przepis ustawy, np. rodzice małoletniego z mocy ustawy są jego przedstawicielami ustawowymi, bądź przez orzeczenie sądu. Na mocy orzeczenia sądowego ustanawiani są przedstawiciele osoby pozbawionej zdolności do czynności prawnych lub osoby ograniczonej w tej zdolności (opiekun osoby całkowicie ubezwłasnowolnionej, kurator osoby ubezwłasnowolnionej częściowo). Granice umocowania przedstawiciela ustawowego określają w tym wypadku przepisy ustawy, np. przepisy Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego⁷⁰.

II. Rodzaje przedstawicielstwa a zasada autonomii woli

Wobec wyrażonego w doktrynie, wynikającego z zasady autonomii woli postulatu tożsamości między osobą, która dokonuje czynności prawnej a osobą reprezentowanego, należy rozważyć, czy instytucja przedstawicielstwa pozostaje w zgodzie z jedną z podstawowych zasad prawa cywilnego, tj. z zasadą autonomii woli stron w kształtowaniu stosunków prawnych. Pozwoli to na analizę obecnego unormowania instytucji przedstawicielstwa w kontekście całości regulacji prawa cywilnego, w tym na przedstawienie ewentualnych niespójności w obecnym systemie norm prawa cywilnego. Zagadnienie to wymaga odrębnego rozważenia na tle pełnomocnictwa i przedstawicielstwa ustawowego. W zależności od źródła umocowania do działania w cudzym imieniu, mogą zostać przedstawione różne argumenty w ramach analizy tej problematyki.

Wskazuje się, że przedstawicielstwo oparte na oświadczeniu reprezentowanego (pełnomocnictwo) nie narusza zasady autonomii woli stron w dziedzinie czynności prawnych, a raczej prowadzi do rozszerzenia zakresu jej funkcjonowania. Działanie pełnomocnika wywołuje skutki bezpośrednio w sferze prawnej mocodawcy tylko wówczas, gdy pełnomocnik działa na podstawie i w granicach udzielonej mu przez mocodawcę kompetencji⁷¹. Przyznając moc do działania w swoim imieniu, reprezentowanemu przysługuje kompetencja do kształtowania własnych stosunków prawnych. Istnienie pełnomocnictwa stanowi bowiem

⁶⁸ A. Szpunar, Udzielenie pełnomocnictwa, s. 21 i n.

⁶⁹ J. Wiszniewski, Zarys prawa cywilnego, s. 163 i n.

⁷⁰ B. Gawlik, w: System prawa cywilnego, t. I (red. S. Grzybowski), 1985, s. 736 i n.

⁷¹ B. Gawlik, w: System prawa cywilnego, t. I (red. S. Grzybowski), 1985, s. 731 i n.

niezbędną przesłankę skuteczności dokonanej przez pełnomocnika czynności.

Zasada autonomii woli w kształtowaniu stosunków prawnych realizowana jest już wtedy, gdy skuteczność określonego w danej czynności prawnej uregulowania uzależniona jest od wyrażenia przez stronę tej czynności „aprobaty”, zgody na ukształtowanie treści wiążącego ją stosunku prawnego. Polega ona przede wszystkim na autonomicznym kształtowaniu treści stosunku prawnego przez dokonywanie czynności prawnych. W przypadku pełnomocnictwa autonomiczna decyzja reprezentowanego sprowadza się do udzielenia pełnomocnikowi umocowania do dokonania czynności prawnej, której skutki mają dotyczyć bezpośrednio reprezentowanego.

Nie sposób jednak zgodzić się z poglądem, jakoby to była jedyna kompetencja reprezentowanego, a w zakresie decyzji pełnomocnika pozostawało czy, z kim i jakiej treści czynność prawna zostanie dokonana⁷². Udzielając pełnomocnictwa, reprezentowany realizuje zasadę autonomii woli, tj. przekazuje pełnomocnikowi nie tylko moc działania w jego imieniu, ale i własną wolę, intencję określonego zachowania w obrocie prawnym, która może zostać wyrażona wprost w samym dokumencie pełnomocnictwa. W razie niezastosowania się do woli reprezentowanego i wyrządzenia szkody w jego majątku, pełnomocnik może ponieść określone konsekwencje o charakterze prawnym i finansowym, a czynność prawna, jako dokonana bez umocowania lub z przekroczeniem jego zakresu, zostać uznana za bezskuteczną (art. 103 KC)⁷³. Tym samym, w wypadku pełnomocnictwa nie mamy do czynienia z całkowicie heteronomicznym kształtowaniem stosunku prawnego.

Kompetencja pełnomocnika do działania w imieniu mocodawcy oparta jest na autonomicznej decyzji osoby, której będą dotyczyć skutki czynności prawnych dokonywanych przez pełnomocnika. To przede wszystkim wola mocodawcy determinuje zachowanie pełnomocnika, jego decyzje w postaci nawiązania, modyfikowania i zakończenia danego stosunku prawnego. W trakcie kształtowania sytuacji prawnej reprezentowanego pełnomocnik powinien być świadomy konsekwencji działań w sferze prawnej własnej oraz innej osoby. Dopuszczalność udzielenia pełnomocnictwa nie narusza zasady autonomii woli stron w kształtowaniu stosunków prawnych, wręcz przeciwnie – rozszerza zakres jej funkcjonowania. Udzielenie pełnomocnictwa w istocie umożli-

⁷² Por. odmiennie *B. Gawlik*, w: *System prawa cywilnego*, t. I (red. *S. Grzybowski*), 1985, s. 731 i n.

⁷³ Zgodnie z art. 103 § 1 KC, jeżeli zawierający umowę jako pełnomocnik nie ma umocowania albo przekroczy jego zakres, ważność umowy zależy od jej potwierdzenia przez osobę, w której imieniu umowa została zawarta.

Przejdź do księgarni →

ksiegarnia.beck.pl